

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

БЕРЕЗЕНЬ
КВІТЕНЬ

2001

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ 1 РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». 6.	3
Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч	13
Іванова Н. Г. Семантичне співвідношення між граматичною структурою терміна на <i>-оним</i> і синтаксичною конструкцією, сформованою для його утворення	18
Кравчук А. М. Реалізація семантики власної назви в польській ономастичній фразеології	26
Баландіна Н. Ф. У пошуках значення чеських прагматичних кліше (про референцію)	35
Голосова Т. М. Функціонально-семантична категорія тривалості на рівні макроструктури російського художнього тексту	43
Пазинич О. М. Фактор адресата у дипломатичному листуванні	48
Тимчук О. Т. Обігрування структурних елементів слова як семантико-стилістичне явище (морфеміка і словотворення)	54
Москаленко Л. А. До проблеми уточнення параметрів словотвірної категорії кількості (на матеріалі ботанічної лексики українських степових говірок Миколаївщини)	63
Сухарина Н. М. Метод лексикографічного моделювання лексичної семантики	68

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Карпенко Ю. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова	77
Гриценко П. І. В. Сабадош. Атлас ботанічної лексики української мови	80
Регушевський Є. А. М. Меметов. Лексикология крымскотатарского языка	86

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Хроніка	90
-------------------	----

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАРІЧ

У статті викладаються засади визначення українських наріч, з'ясовується історія діалектного членування української мови, визначається роль «Атласу української мови» в остаточному розв'язанні цієї проблеми, обґрунтовується поділ говорів української мови на північне, південно-східне і південно-західне наріччя.

Ключові слова: говірка, говір, діалект, наріччя, групування говорів, класифікація говорів.

Групування говорів української мови пов'язане з комплексом теоретичних питань і вимагає емпіричних досліджень. Теоретичну проблему становить розуміння стосунку територіальних діалектів до загальнонародної та літературної мови. Різні погляди на територіальні діалекти як складову частину української мови зумовлюють відмінні засади їх групування. У працях, присвячених проблемі діалектного членування української мови, певне місце посіла й така поширена в лінгвістиці думка, що існують тільки ареали окремих мовних явищ і що інших територіальних діалектних одиниць немає¹.

Групування територіальних діалектів може бути різним залежно від критеріїв, за якими воно здійснюється. Наприклад, за одними критеріями О. Соболевський поділяв українські говори на північне і південне наріччя, за іншими А. Кримський виділяв східне і західне українські наріччя.

Територіальні діалекти української мови зручно виділяти на тлі літературної мови. Літературна мова становить єдину систему, що на даному етапі функціонує на всій українській етнічній території. Діалектна мова складається з мікросистем, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території. Для діалектної мікросистеми характерна єдність усіх елементів фонетичного, акцентуаційного, морфологічного, синтаксичного та лексичного рівнів. Щодо цього діалектна мікросистема співвідносна з літературною мовою. Діалектні мікросистеми пов'язані, з одного боку, з літературною мовою і, з другого боку, з іншими діалектними мікросистемами. Територіально сусідні мікросистеми вирізняються певною кількістю рис одного або кількох структурних рівнів. Діалектна мікросистема становить одну говірку, що охоплює один або кілька населених пунктів. Інколи в одному населеному пункті, за наявності в ньому вихідців з різних місцевостей, можуть співіснувати дві говірки, а то й більше. Група споріднених діалектних мікросистем об'єднується в більшу структурну систему, що утворює говір або діалект. Групи діалектних мікросистем — говори утворюють діалектні макросистеми — наріччя. Сукупність наріч становить українську діалектну мову. Отже, українська діалектна мова — це складна ієрархія територіальних структурних систем. Територіальні діалекти і літературна мова — два основні функціональні різновиди української мови.

¹ Зілинський І. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів // ЗНТШ.— Львів, 1925.— Т. 141–143.— С. 4–5.

Що ж до термінів *говірка*, *говір* або *діалект*, *наріччя*, то вони в українському мовознавстві традиційні, зрозумілі, зручні для користування, і замінювати їх словосполученнями типу «діалектна група», «територіально-мовне утворення» тощо немає належних підстав.

У діалектному членуванні української мови слід розрізняти групування говорів та їх класифікацію. Групування говорів передбачає врахування всіх особливостей говірки, говору або наріччя, якими вони відрізняються від інших говірок, говорів або наріч. Класифікація говорів здійснюється на основі одних і тих же діалектних рис, що стають критерієм розрізнення між собою говірок, говорів чи наріч. В основу групування говорів лягають монографічні діалектологічні дослідження та лінгвогеографічні праці, класифікація говорів здійснюється переважно на базі лінгвістичних атласів. Усебічне розв'язання проблеми діалектного членування української мови вимагає поєднувати групування говорів з їх класифікацією.

Для детального групування говорів української мови потрібні ще регіональні лінгвістичні атласи, монографічні описи діалектних масивів, необхідним є також поглиблене дослідження діалектної лексики. Разом з тим уже сьогодні надійну емпіричну основу для загальної групування українських говорів, зокрема для виділення наріч української мови, становить трьохтомний «Атлас української мови» (АУМ), а також наявні регіональні атласи і монографічні діалектологічні дослідження.

Наукове групування українських говорів має складну історію. Надійну основу йому заклав К. Михальчук. Усі пізніші групування більшою або меншою мірою уточнювали діалектне членування української мови К. Михальчука. Основне розходження різних групувань полягало у виділенні наріч. К. Михальчук і більшість сучасних діалектологів відстоюють думку про існування трьох наріч української мови — північного, південно-західного та південно-східного. О. Соболевський, О. Шахматов, В. Ганцов та І. Зілинський уважали, що українські говори поділяються на два наріччя — північне й південне. Слід відзначити, що окремі автори групувань (К. Михальчук, І. Зілинський, Ф. Жилко) щодо цього міняли свою думку. А. Кримський, як уже зазначалося, поділяв говори української мови на східне й західне наріччя. Вадою всіх дотеперішніх групувань була недостатність емпіричної бази.

При групуванні говорів української мови слід розрізняти давній і сучасний їх стан. Автори, що вивчали проблему групування українських говорів, не раз сплутували різні етапи розвитку говорів, унаслідок чого приходили до неоднакових висновків.

Дослідники давньоруських пам'яток О. Шахматов, Г. Ягич, А. Кримський, В. Шимановський, О. Колеса й А. Лобода вважали, що за давньоруської доби говори на території сучасної України поділялися на східні київські та західні галицько-волинські. А. Кримський до східних зараховував говори Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, решту тодішніх говорів відносив до західних². Ці вчені, аналізуючи окремі пам'ятки, намагалися знайти в них київські або галицько-волинські діалектні риси, щоб зарахувати відповідний рукопис до київських або галицько-волинських пам'яток. Таке намагання було викликане переконливо заперченою гіпотезою О. Соболевського про те, що київський говір у давньоруську епоху був великоруським, предком сучасних російських говорів, що українці прийшли на територію Київщини пізніше.

Г. Ягич уважав, що київські рукописи відрізнялися від галицько-волинських тільки відсутністю заміни в на у³. Безпідставність такого критерію розмежування пам'яток переконливо доводить В. Розов, зазначаючи, що заміна в на у відома в сучасних східних і західних українських говорах, а також у сусідніх білоруських і

² Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. — М., 1907. — Т. 1. Вып. 1. — С. 83.

³ Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. — СПб, 1889. — Т. 141. № 4. — С. 16.

російських, і що така заміна спостерігається в київській пам'ятці XIII ст. «Житіє Сави Освященного»⁴.

А. Кримський зазначає, що риси київського говору відображають уже Ізборники Святослава, галицького — Слова Григорія Богослова XI ст. Він, зокрема, твердить, що вже в XII ст. західні говори, на відміну від київських, характеризувалися переходом звукосполук **гы, кы, хы** в **г'і, к'і, х'і**⁵; однак дані діалектології і цієї думки не підтверджують.

В. Шимановський, аналізуючи мовні особливості Ізборника Святослава 1076 р. і Галицького євангелія XIII ст., доводить спільність мовних рис у пам'ятках з Київщини і Галичини, разом з тим він указує на випадок відмінності між цими пам'ятками, що, на його думку, пояснюється відмінністю київського та галицько-волинського говорів за давньоруської доби. Ідеться про заміну в Євангелії церковнослов'янського **жд** на **жч** відповідно до збереження церковнослов'янського **жд** або передачі його як **ж** в Ізборнику⁶. Беручи до уваги різницю в часі виникнення цих пам'яток, обмежену кількість прикладів, а також невизначеність тодішньої графіки для позначення африката **дж**, навряд чи можна зазначені випадки вважати свідченням відмінності процесів, пов'язаних з перехідним пом'якшенням приголосних, у тодішніх київському й галицько-волинському говорах.

Підстави, на основі яких О. Соболевський намагався протиставити галицько-волинській мові київському говору в давньоруську епоху, інші дослідники пам'яток справедливо визнали непереконливими.

П. Житецький уважав, що до другої половини XII ст. київське наріччя не відрізнялося від того, яким говорили в Галичині⁷. Дослідник мовних особливостей «Житія Сави Освященного» В. Мочульський зазначає, що галицько-волинський і київський говори ще й у XIII ст. становили одне наріччя з незначними говірковими відмінностями в окремих місцевостях⁸.

Очевидно, відомі досі дані пам'яток не дають підстави говорити про виділення наріччя на території України за давньоруської доби. Як відомо, діалектні особливості найвиразніше виявляються на фонетичному рівні, тим більше це стосується давнього стану говорів. Однак оригінальні пам'ятки давньоруського письменства якраз фонетичні особливості тодішньої живої мови відбивають найслабше. Давньоруські літературні пам'ятки не збереглися в оригіналах, а лише в копіях пізніших часів. Звукові особливості пам'яток під пером переписувачів великою мірою затерлися, замінилися фонетичними рисами літературної мови пізніших етапів. Правда, саме фонетичні особливості живої давньоруської мови певною мірою виявляються в творах неоригінальної, церковної літератури внаслідок допущення помилок під час копіювання церковнослов'янських пам'яток давньоруськими переписувачами. Слід мати на увазі й той факт, що діалектні риси найчастіше виявляються на субфонемному рівні, тоді як давньоруська графіка фіксувала переважно явища фонемні і, таким чином, ряд фонетичних явищ нівелювала.

У визначенні діалектного членування мови на території України за давньоруської доби надійнішими є діалектологічні свідчення. Дані діалектології, відносна хронологія ряду фонетичних явищ переконують, що в давньоруську епоху на території України виділялися північна й південна діалектні відміни/які за слабкої діалектної диференціації тодішньої мови окремими наріччями можна назвати тільки умовно. Про такий діалектний поділ у той час свідчить відмінність відповідників колишнього носового **ѣ** і рефлексів **о**, **е** залежно від наголосу в північному наріччі проти південних говорів. Відмінність у північних і південних говорах репрезентантів фонем **/и/**, що постала із злиття давніх **і** та **ы**, а також

⁴ Розов В. До староруської діалектології (Іще до питання про галицько-волинське наріччя) // ЗНТШ. — 1907. — Т. 77. Кн. 3. — С. 17.

⁵ Кримський А. Українська грамматика... — С. 127.

⁶ Шимановский В. К истории древнерусских говоров. — Варшава, 1887. — С. 75–76.

⁷ Житецкий П. И. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV–XV вв. // Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. — Киев, 1888. — Кн. 2. — С. 219.

⁸ Мочульський В. К истории малорусского наречия : Житие св. Савы Освященного. — Одеса, 1894. — С. 24.

збереження в карпатських говорах розрізнення цих звуків дають підставу допускати неоднакові процеси злиття і та *ы* в північних і південних говорах за давньоруської доби та відмінність давнього карпатського *ы* порівняно з *ы* в інших говорах. Південні говори в давньоруську епоху відділялися від північних збереженням *е* після шиплячих, свідченням чого є наявність у сучасних південно-західних говорах форм типу *вчѣра, шѣстий, чѣло, пше"но*. Якщо мати на увазі, що для української мови це істотні риси, поділ мовної території сучасної України за давньоруської доби умовно на північне й південне наріччя видається переконливим. Натомість важко визначити якусь діалектну рису, за якою можна було б розмежовувати в той час південно-східне та південно-західне наріччя. Південно-західне і південно-східне наріччя виникли на базі єдиного колишнього південного наріччя не без впливу екстралінгвістичних чинників.

Мабуть, Київщина за давньоруської доби була репрезентантом північного наріччя, Галицько-Волинське князівство охоплювало говори південні. Можливо, що майбутні дослідники пам'яток, враховуючи досягнення діалектології, дані лінгвогеографії, виявлять діалектну відмінність між київськими й галицько-волинськими пам'ятками.

Питання про те, коли утворилися два південні наріччя, залишається нез'ясованим. Через дуже інтенсивні рухи населення на території сучасного південно-східного наріччя і недостатність писемних пам'яток з цієї території ми не маємо переконливих свідчень того, яким був середньонаддніпряньський говір у XIV–XV ст. Не виключено, що вже в той час середньонаддніпряньські говірки як розвиток мови колишніх полян становили своєрідний прототип сучасного південно-східного наріччя. Однак категоричне твердження дослідників, що середньонаддніпряньський говір як окремий діалектний тип існував і протиставлявся говорам південно-західного і північного наріччя у XV–XVI ст. і раніше, належно не аргументоване⁹. Немає переконливих підстав заперечувати думку К. Михальчука, що мова полян і деревлян є прототипом північного українського наріччя. Про існування двох південних наріччя у XVII ст. можна твердити впевнено.

Як правило, належність мовця до одного з трьох сучасних українських наріччя легко визначається навіть неспеціалістами. Інтуїтивне членування української діалектної мови на три наріччя підтверджується лінгвістичними фактами.

Межі сучасних діалектних територіальних одиниць (говірок, говорів, наріччя) визначаються на основі співвідносних елементів певної кількості діалектних явищ. Протиставлення елементів діалектного явища бувають кількочленні (наприклад: *рукѡйу — рукѡй — рукѡу — рукѡм*). Кількість членів протиставлення не обов'язково відповідає кількості територіальних діалектних одиниць. Інколи декілька протиставлених елементів певного діалектного явища, виступаючи паралельно, можуть характеризувати одну й ту саму територіальну діалектну одиницю.

На основі протиставлення співвідносних елементів діалектних явищ визначаються територіальні одиниці всіх ієрархічних ступенів (тобто говірки, говори і наріччя), проте територіальні одиниці вищого і найвищого ступеня — говори і наріччя додатково характеризуються ще й іншими ознаками.

Три сучасні українські наріччя визначаються сукупністю діалектних рис усіх структурних рівнів, певною мірою також ступенем інтерференції їх із загальнонародною літературною мовою. Виходячи з того, що сучасні південні наріччя відповідають колишньому одному, цілком природним вважаємо той факт, що багатьма рисами північне наріччя протиставляється обом південним. Очевидно, в основі цього протиставлення певною мірою відбивається ще племінний поділ східних слов'ян.

У діахронному плані між собою співвідносні північне й південно-західне наріччя. Усі північні та південно-західні говори є старожитніми. Південно-західне наріччя характеризується діалектною розчленованістю. Діалектна розчленованість цього наріччя зумовлена різними чинниками: відбиттям певною мірою мови

⁹ Жилко Ф. Т. Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії // Філологічний збірник. — К., 1958. — С. 76; Німчук В. Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура. — 1993. — Вип. 26–27. — С. 233–250.

давніх племен, стабільністю меж колишніх феодальних і державно-адміністративних утворень, помірною інтенсивністю міграційних рухів населення.

Для південно-східного наріччя характерна невизраза розчленованість, що пояснюється історичними умовами його утворення. Саме територія південно-східного наріччя була ареною важливих історичних подій, унаслідок яких тут відбулося інтенсивне змішування населення, а з ним — і мовна інтеграція. В утворенні південно-східних говорів помітну участь брали вихідці з північного і південно-західного наріч. Отже, південно-східне наріччя становить певною мірою наддіалектне утворення.

Південно-східне і південно-західне наріччя співвідносні в плані інтерференції з новою літературною мовою в процесі її становлення: південно-східне наріччя лягло в основу нової загальноукраїнської літературної мови, південно-західні говори були основою західноукраїнського варіанта літературної мови, що існував у XIX і на початку XX ст. Взаємодія північного наріччя з новою українською літературною мовою в процесі її виникнення і розвитку була мінімальною.

(Різновид староукраїнської літературної мови, так звана проста мова виявляла взаємодію з усіма трьома наріччями, хоч у ній риси південно-західних говорів виділяються найрельєфніше.)

З огляду на специфіку історичної долі трьох наріч цілком природним є той факт, що вони виділяються не шляхом класифікації, диференціації на основі певних співвідносних рис, а насамперед шляхом діалектного групування за сукупністю ознак. Найчастіше одне наріччя низкою рис споріднене з одним із двох інших чи протиставляється одному з двох інших. Як свідчить АУМ, українська діалектна мова розчленовується на три наріччя чітким пасмом ізоглос різних структурних рівнів.

За даними АУМ, у ряді випадків можна визначити розрізняльну рису трьох наріч, тобто кожний елемент трьохчленного протиставлення відповідає одному наріччю, за умови, що ця риса розглядається як характерна для більшості говорів наріччя, але не для абсолютно всіх. Такими, наприклад, на фонетичному рівні є відповідники м'яких губних [б'], [м'] перед рефlekсами ненаголошеного *є*: *жа́бечий* (півн. нар.) — *жа́бл'ачий*, *жа́б'ічий* (півд.-зах. нар.) — *жа́бйачий* (півд.-сх. нар.); *па́мет'* (півн. нар.) — *па́мн'ат'*, *па́мн'ім'*, *па́м'ім'* (півд.-зах. нар.) — *па́мйат'* (півд.-сх. нар.); на морфологічному рівні — форма дав. відм. одн. іменників чол. роду: *дубу*, *кон'у* (півн. нар.) — *дубови*, *коневи* (*кон'ови*) (півд.-зах. нар.) — *дубов'і*, *конев'і* (*кон'ов'і*), також *дубу*, *кон'у* (півд.-сх. нар.); на лексичному рівні — назва приміщення для коней або для коней і корів в індивідуальному господарстві: *хл'іу* (півн. нар.) — *ста́йн'а* (півд.-зах. нар.) — *кон'ушн'а* (півд.-сх. нар.); назва листа буряків: *ботвіна*, *натіна* (півн. нар.) — *зічка*, *бур'ачин'н'а* (півд.-зах. нар.) — *свекла* (півд.-сх. нар.); назва півня: *петух* (півн. нар.) — *когут* (півд.-зах. нар.) — *п'івен'* (півд.-сх. нар.); назва місця, де хоронять померлих: *могілка* (півн. нар.) — *цвінта́р* (півд.-зах. нар.) — *кладовище* (півд.-сх. нар.) тощо.

АУМ загалом підтверджує виділення попередніми дослідниками говорів у названих наріччях, хоч межі говорів і наріч у ряді випадків істотно уточнює. За АУМ, окремі діалектні явища утворюють ареали, що не збігаються з традиційно визначуваними говорами. Стосунок їх до територіальних діалектних одиниць різних ієрархічних рівнів залишається предметом майбутніх досліджень.

MATVIYAS I. H.

PROBLEM OF THE UKRAINIAN DIALECTS DETERMINATION

The article focuses on the principles of defining the Ukrainian local vernaculars and traces the history of the dialect segmentation of the Ukrainian language. It stresses the role of the Atlas of the Ukrainian language in the solution of this problem and discusses the division of the Ukrainian dialects into the Northern, South-East and South-West vernaculars.